

O SOCIJALNO-HISTORIJSKOM ZNAČENJU KNJIGE M. GROSS:
POČECI MODERNE HRVATSKE. NEOAPSOLUTIZAM U CIVILNOJ HRVATSKOJ
I SLAVONJI 1850--1860. Zagreb 1985, 521 str.⁴

I.

M. Gross jedna je od prvih naših historičarki koja je pokrenula pitanja primjene novih znanstvenih metoda u našoj historiografiji. Radi se o tome da predmet znanstvenog povijesnog istraživanja nisu više isključivo samo politička područja koja obuhvaćaju pojedine događaje, nego *društvene strukture*. Riječ je o *strukturalnoj povijesti* i njezinom osnovnom metodološkom pitanju, kako u istraživačkom procesu analizirati odnose koji obuhvaćaju različite dijelove određene povijesno nastale društvene cjeline koja se i dalje razvija, odnosno, kako povezati te strukture i proces njihova preobražaja s ljudskom stvaralačkom praksom. Knjiga autorice, osim što daje iscrpne znanstvene spoznaje o dosada neobrađenom desetljeću neoapsolutizma u nas, znači također i uspio pokušaj na postavljena metodološka pitanja.

II.

Materiju, te znanstveni i metodološki domet knjige, autorica je organizirala i predočila u jedanaest dobro komponiranih poglavlja. U I. poglavlju knjige autorica je najprije obavijestila čitaoca *što je neoapsolutizam*. Radi se o apsolutističkoj vladavini novog tipa, koja se dijelom zasnivala na tradiciji prosvijećenog apsolutizma Marije Terezije i njezinog sina Josipa II te Metternichove stabilizacije »starog režima« i građanskog liberalizma. Riječ je o modernizaciji koju je provodilo bečko središte, nametanjem reformi »odozgo« na temelju jednoobraznih ustanova za toliko različite zemlje Monarhije, bez obzira na postojeće povijesne okolnosti i različite društvene strukture pojedinih zemalja. To jest, administrativnim se mjerama uporno nastojala likvidirati revolucija, ujednačiti krunovine, i to usprkos sve većoj napetosti koja se stvarala između neoapsolutističkog vladanja i interesa liberalnog kapitala, što je na kraju i dovelo do sloma njegova sistema.

U II. poglavlju knjige riječ je o *stanovništvu civilne Hrvatske i Slavonije* u razdoblju neoapsolutizma. Ističem da upravo ovo poglavlje služi kao neposredni metodološki temelj na kojem je kasnije građena cjelokupna kompozicija knjige, koja upravo zato ima karakter socijalne povijesti o čemu želim nešto više reći.

⁴ Ubrzo nakon izlaska iz štampe knjiga je bila tema rasprave u Centru za idejno-teorijski rad CK SKH »Vladimir Bakarić« (12. lipnja 1986). Krajem iste godine knjiga je dobila i zapaženu nagradu »Vladimir Bakarić«. — Dana 26. listopada 1988. autorici je uručena ugledna austrijska nagrada koja nosi ime praškog historičara Antuna Gindelya. Ova potonja nagrada dodjeljuje se za znanstvena djela o povijesti Habsburške Monarhije na temelju izvora pisanih barem na dva jezika Monarhije.

Ako želimo pisati socijalnu povijest, onda je uvjet *sine qua non* za jedan takav posao da u središte istraživanja stavimo »malog«, često »bezimenog« čovjeka. Historičara danas više ne zanimaju samo istaknute ličnosti (političari, znanstvenici, imućnici), nego i »mali« čovjek, koji je uvijek, doduše u najviše slučajeva »bezimeno«, prisutan.

Osnovni i polazni metodološki problem za pisanje jedne takve povijesti autorica je riješila tako što je čitaocima najprije predstavila socijalnu strukturu stanovništva o kojem je željela pisati. Na temelju kritičke obrade raspoloživih izvora predočila je i analizirala osnovne kvantitativne pokazatelje u odnosu na cjelokupnu teritorijalnu površinu i ukupan broj stanovnika tadašnje civilne Hrvatske i Slavonije. U okviru ovih istraživanja utvrdila je gustoće naseljenosti i regionalno porijeklo stanovništva, veličine gradova i sela te upozorila na visok udio prisutnih »stranaca« (nezavičajnika), kao i odsutnog »domaćeg« žiteljstva. Rezultate ovih istraživanja prikazala je u zasebnim tablicama.

U daljnjem istraživanju socijalnog sastava stanovništva autorica je upozorila na problematiku popisivanja »narodnosti« 1850. i 1851. godine te njihove netočnosti koje su uvjetovane tehničkim razlozima (nesposobnost popisivača, nepregledni i nejasni formulari, žurba kojom se posao morao obaviti itd.). Naglasila je da se 1857. godine više ne pita za »narodnost«. Nedostatak ovih informacija službeno je popunjavan vrlo netočnim Czoernigovim i Fickerovim kombinacijama koje je autorica podvrgla detaljnoj kritičkoj analizi. Pokazala je i socijalnu strukturu stanovništva prema religioznoj pripadnosti. Premda je upozorila na eventualne netočnosti i slabosti izvora kojima raspolaže, autorica je ipak upozorila čitaoce s nizom važnih saznanja o osnovnim zanimanjima tadašnjeg stanovništva u cjelini. Na temelju prezentiranih tablica evidentno je da u agrarnoj proizvodnji sudjeluje više od 8/10 tadanjeg aktivnog stanovništva (ne računajući žene i djecu). Ostale privredne grane vrlo su slabo zastupljene. Industrije dakako nema. U zanatstvu i obrtu zaposleno je u prosjeku oko 4% aktivnog stanovništva, a u trgovini oko 0,60%. U intelektualnim zvanjima, ne računajući svećenike i redovnike svih konfesija, kojih je u prosjeku 0,45%, zaposleno je oko 1,70% aktivnog stanovništva. U strukturi intelektualnih zvanja najbrojniji su činovnici. Zatim prema brojnosti slijede učitelji te odvjetnici, književnici i umjetnici. Udio sanitetskog osoblja, osobito liječnika, bio je najslabiji. Izvukla je iz zaborava brojne »ali »bezimene« sluge i nadničare kojih je u prosjeku oko 7,50%, i to najviše u Slavoniji na vlastelinstvima te u gradovima. Valja naglasiti da autorica o identificiranim socijalnim skupinama dosljedno vodi računa u cijelom tekstu. I to je upravo ono što knjizi autorice daje karakter jedne socijalne povijesti, u čemu je onda dakako i njezina novost.

III.

U svim ostalim poglavljima knjige riječ je o procesima modernizacije u razdoblju neoapsolutizma, dakle prevladavanju feudalizma i svih njegovih ostataka. Kako ćemo vidjeti, autorica je pritom stavila naglasak na proces preobrazbe društvenih struktura te na njihove unutrašnje napetosti i sukobljavanja.

U III. poglavlju knjige riječ je o *reformama i procesima preobrazbe u političkoj, sudskoj i financijskoj upravi*, kao uvjetima za daljnje društvene promjene. U oblasti političke uprave, bečko je središte najprije ukinulo Bansko vijeće i određenu samoupravu županija iz 1848. godine te uvelo tzv. Bansku vladu kao puku transmisiju bečkog Ministarstva. Godine 1854. ona je pretvorena u Namjesništvo uz obaveznu upotrebu njemačkog jezika u svim poslovima. Istodobno je provedeno »moderno« uređenje seoskih i gradskih općina.

Cilj modernizacije sudstva bio je u djelomičnom odvajanju uprave od sudstva i osiguranje sudaca, uvođenje državnog odvjetništva i porote, što je svakako značilo velik napredak u usporedbi s ranijim razdobljem. Već 1852. godine uveden je za čitavu Monarhiju Opći građanski zakonik, koji se barem u načelu temeljio na učenju o prirodnom pravu čovjeka da bude slobodan i samostalno odgovoran za sebe. Također je uvedeno austrijsko kazneno pravo (ali uz zadržavanje tjelesne kazne!), te izvanparnički patent 1854. godine, koji je načelno regulirao procedure, pravna sredstva te najvažnije grane dobrovoljne sudbenosti (ostavštine, tutorstva, ovjere dokumenata i slično). Autorica je pritom također upozorila da su činovnici velikim svojim dijelom bili preopterećeni poslovima i zaduženjima. Usto su im često nedostajale potrebne kvalifikacije. Prema priloženim tablicama očito je da velika većina činovnika, izuzevši visoke funkcionare, dobiva niska financijska primanja za svoj rad, što dakako upućuje na velike socijalne razlike.

Osobitu pažnju autorica je posvetila istraživanju modernizacije poreznog sustava te utvrđivanju njegove strukture. Modernizaciju izravnih poreza nije bilo lako provesti, jer je nedostajao ključ za utvrđivanje porezne osnovice — katastar. Proces njegova utvrđenja započeo je doduše već 1850. godine, ali je načelno dovršen tek 1864. Pritom osobitu vrijednost imaju priložene tablice o strukturi izravnih i neizravnih poreza u Provincijalu te njihove usporedbe s povećanjem istih poreza u ostalim zemljama Monarhije.

Središnja problematika knjige svakako je IV. poglavlje u kojem je riječ o *zemljišnom rasterećenju*. Navedeni proces odvijao se u dva osnovna smjera. Kao prvo, oslobođenje selišta od davanja gospoštijama te njihovo pretvaranje u seljačko privatno vlasništvo uz naknade vlasteli za prihode s tih zemljišta. I drugo, regulacija posjedovnih odnosa u vezi s različitim vrstama izvanselišnih zemalja i sa zajedničkim uživanjem bivše gospode i podložnika. U Provincijalu navedeni su procesi načelno regulirani privremenim carskim patentima iz 1853. i 1857. godine. Prema ovim zakonima likvidacija zemljišteretnog duga imala se obaviti za 40 godina. Priložene tablice i provedene kvalitativne analize pokazale su da je zbog niske poljoprivredne proizvodnje ritam likvidacije feudalnih odnosa uvelike zaostajao za predviđenim planom. Navedeno stanje izazivalo je ubrzan rast izravnih poreza i poreznih zaostataka te valove seljačkih nemira. Uzrujanost seljaka često su potencirali i bivši feudalc koji su zahtijevali da »oslobođeni« seljaci rade na njihovim imanjima za vrlo niske nadnice. Autorica je također pokazala da su upravo modernizacija uprave i zemljišnih odnosa, a koje prate visoki porezi i opće siromaštvo, pridonosili naglom raspadanju kućnih zadruga. Nakon što je na snagu stupio već spomenuti Opći građanski zakonik (1852) pojavila se najgora mogućnost za likvidaciju zadruga. Za dugove pojedinih članova zadruge mogla je biti izvršena dražba cijelog zadružnog imetka. Ustvari problem zadruga bio je bolan proces koji nije na zadovoljavajući način riješen ni tijekom slijedećih desetljeća.

U V. poglavlju knjige riječ je o problematici i *razvoju prometa i privrede u zemlji*. Autorica je upozorila na mnogostrukost problema tadašnje privrede. To su prije svega loše i nedovoljne prometnice i nedostatak akumulacije kapitala, što uzrokuje nezadrživ rast lihvarskih kamata. Jedina novčana institucija u zemlji, Prva hrvatska štedionica, nije ni izdaleka mogla zadovoljiti goleme potrebe kredita u zemlji, a brojna nastojanja oko osnivanja novih takvih institucija nisu u tadašnjim političkim uvjetima mogla dati rezultata. Inače vrlo korisne novoosnovane trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, Osijeku i na Rijeci nisu mogle utjecati na modernizaciju privrede. Jednaku sudbinu dijelilo je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo u Zagrebu, kao i njegove malobrojne podružnice. Sve je to uvelike ograničavalo razvoj zanatstva i trgovine, a osobito

poduzetništva i industrije, koja se u najvećem dijelu tadašnje Hrvatske i Slavonije »samo po imenu poznaje«. Autorica je s pravom mnogo pažnje posvetila malobrojnim aktivnim sudionicima spomenutih institucija, zatim malobrojnim trgovcima, obrtnicima i poduzetnicima te njihovim pomoćnim radnicima. Iz priloženih tablica o njihovim nadnicama, tržišnim i sajamskim cijenama robe, o porezima, visinama uloženog kapitala kod Prve hrvatske štedionice, možemo doista dobiti uvid u socijalnu strukturu i položaj navedenih društvenih skupina. Vrijedno je spomenuti da u dijelu istog poglavlja s podnaslovom »staro i novo u privrednoj proizvodnji« autorica uspoređuje unutarnje odnose i nužna sukobljavanja te rezultate modernih propisa u do jučer feudalno organiziranim društvenim skupinama.

U VI. poglavlju knjige riječ je o *procesima modernizacije školstva* u vrijeme neoapsolutizma. Autorica prati te promjene prije svega u tada konfesionalnim osnovnim školama. Autorica je utvrdila stanovito kvantitativno povećanje osnovnih i nekih drugih srednjih škola trgovačkog smjera. Uz kvantitativno povećanje broja osnovnih škola povećao se i broj učenika, premda krajem desetljeća oko 40% popisanih školskih obveznika još uvijek ne polazi škole. Za gimnazije karakteristična je prisilna germanizacija koja ipak nije uspijevala. Germanizacija se provodila i na Kraljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu. Već na samom početku neoapsolutizma ona je preuređena u Pravoslavnu akademiju s nastavom ograničenom na pozitivno pravo, nužno carskim činovnicima, bilježnicima i odvjetnicima. Usto je u nastavnom programu bila još samo austrijska povijest! U takvim uvjetima Akademija je samo životarila i nije imala nikakvu kulturnu ulogu. Također je i naglo pao broj studenata koji u prosjeku iznosi svega 35 osoba godišnje. Priložene kvantitativne tablice o broju učitelja i drugog znanstvenog osoblja u tadašnjim školama te o polasku djece u iste škole prema pojedinim društvenim strukturama daju informacije o stupnju obrazovanosti pojedinih socijalnih slojeva, što je dakako uvjetovano tradicijom, ekonomskom i političkom situacijom, prometnim udaljenostima i slično.

U VII. poglavlju autorica je detaljno obradila društveni položaj i angažman *religijskih zajednica*. Pritom je utvrdila novi položaj Rimokatoličke crkve u Monarhiji nakon sklapanja konkordata između cara Franje Josipa i Sv. Stolice (1855). Također je ocijenila i veliko političko značenje otcjepljenja zagrebačke biskupije ispod jurisdikcije kaločke nadbiskupije, kao i osnivanje zagrebačke nadbiskupije (1852). Osobiti akcent stavila je i na struje u Katoličkoj crkvi. Primjerice konzervativni program i »tirolsko-njemački smjer« nadbiskupa Haulika te religijsko-filozofske koncepcije Franje Račkoga koja se temeljila na liberalno-romaničkoj katoličkoj filozofiji A. Günthera, koji je nastojao spojiti znanost i katolicizam protiv njemačke idealističke filozofije i racionalizma. Židovi još uvijek nisu bili ravnopravni i nisu imali pravo posjedovanja nekretnina.

U slijedećim poglavljima knjige riječ je o *razini integracije hrvatske nacije* te o *stvaranju građanske kulture* u vrijeme neoapsolutizma i konačno o *slomu i procesu njegova razgrađivanja* (VIII—XI). Kako je autorica pokazala, kretanje prema građansko-kapitalističkom društvu — u čemu i jest bit modernizacije za vrijeme neoapsolutizma — nužno obuhvaća i integraciju hrvatske nacije. Radi se o dugotrajnom procesu u kojem se prevladava izolacija pojedinih regija i stvaraju uvjeti za političku zajednicu i privrednu koncentraciju, što stvara mogućnosti za postepeno uključivanje pojedinih društvenih slojeva u politički i kulturni život. Valja naglasiti da je autorica upozorila na karakter modernizacije nametnute naredbama »izvana« koja je uz stvaranje napetosti između bečkog središta koje ih je provodilo i domaćih snaga u Hrvatskoj i Slavoniji, istodobno pogodovalo da se razvijaju i oblikuju dvije hrvatske nacionalne integracijske ideologije. To su jugoslavizam i hrvatski ekskluzivni nacionalizam. Kako

je pokazala one su izrasle na temeljima ilirizma, federalističkog programa 1848/49, a u otporu protiv svojevrsne primjene načela izjednačavanja jezika i nacije u prvaka slavistike na hrvatsku naciju te u suprotnosti s pritiskom neoapsolutizma. Najznačajnija ličnost koja je u vrijeme neoapsolutizma nastojala afirmirati hrvatsko ime i nacionalnu svijest u okvirima jugoslavizma bio je Ivan Kukuljević.

Premda su ilirci stvorili institucionalnu osnovu moderne kulture, njezin daljnji slobodni razvoj nasilno je prekinut apsolutističkim zabranama, ograničenjima i političkom paskom. Uz zabranu liberalne štampe, zabranjene su i brošure: Kukuljevićeve »Slavjanke«, »Slavjanska vila« Lj. Nenadovića, Brlićeve »Kratke uspomene« i drugo. Sva postojeća udruženja: Matica ilirska, Društvo prijatelja muzike, Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo i druga, morala su uskladiti svoja pravila s propisima carskog patenta o društvima iz kraja 1852. godine. Budući da taj posao nije obavljen sasvim po volji bečkog središta, na ponovna nužna odobrenja morala su čekati i po nekoliko godina, što je dakako ometalo njihovu djelatnost. Istu sudbinu dijelilo je i Društvo za povjesnicu jugoslavensku koje je osnovano u zadnji čas prije otvorenog nastupa neoapsolutizma (1850). S obzirom na nacionalno-integracijsku ideologiju važno je što udruženje nosi jugoslavensko ime. Pod uredništvom svoga ravnatelja I. Kukuljevića, Društvo je uspjelo izdati i pet svezaka znanstvenog časopisa »Arkiv«. Autorica je sa svoga gledišta obradila i pitanja jezika i književnosti te rad na unapređivanju prirodnih znanosti. U nastavku istraživanja procesa stvaranja moderne građanske kulture, autorica je pokazala kako se probijalo hrvatsko ime za narod i jezik te da je upravo jugoslavizam angažirao obrazovane pojedince na njezinom unapređenju. U uvjetima zabranjene političke i ograničene kulturne djelatnosti, zatim slabosti čitateljstva i institucija moderna kultura je funkcionirala u uskom krugu inteligencije.

Knjiga M. Gross važna je kao prvi pokušaj u našoj historiografiji da se obradi jedno društvo u toku goleme preobrazbe u cjelini, to jest u onoj mjeri u kojoj izvori o tome svjedoče. Valja također reći da knjizi po brojnosti i raznovrsnosti upotrijebljenih izvora nema prema. Važnost knjige nije dakle samo u informacijama koje daje o neoapsolutizmu i posljedicama modernizacijskih reformi u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji nego i u metodološkom usmjerenju koje će sigurno utjecati na buduću socijalnu historiju u nas.

Agneza Szabo

GRUPA AUTORA, POVIJEST RIJEKE, Rijeka 1988, 510 str.

Nedavno je u izdanju Skupštine općine Rijeka i Izdavačkog centra Rijeka — grad na Rječini i najznačajnije regionalno središte zapadnog dijela Hrvatske dobilo svoju impozantnu sintezu. U knjizi »Povijest Rijeke« na oko 500 stranica pregledno su izloženi podaci, događaji i problemi postanka i rasta toga lokaliteta — od tzv. »würmske oledbe«, najstarijih tragova fosilnog čovjeka iz razdoblja od prije 60.000—50.000 godina, do političkih, privrednih, kulturnih, sportskih... dostignuća ostvarenih u naše dane. Trideset i pet suradnika-pisaca, 34 člana Izdavačkog savjeta, osam recenzenata, jedan literarni redaktor teksta te ostali suradnici, a u prvome redu glavni urednik Danilo KLEN i odgovorni urednik Petar STRČIĆ, uložili su velik napor da kao radni tim obrade komplek-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAC: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šaljite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 30.000 d

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1989.